

Brandt Györgyi

Titkos iratok a porosz levéltárból. Az első hungarológiai központ megalapításának körülményeiről*

A magyar nyelvet tanító kollégák körében közismert, hogy szakunkat a tudományág létrehozójának, **Gragger Róbert**nek köszönhetjük, akit a modern „hungarológia atyjá”-nak is nevezhetünk. 1916-ban megalapította Berlinben az első (maig működő) külföldi magyar tanszékot, ami köré – mind a porosz mind a magyar kultuszminiszterekkel való szoros együttműködés révén – egész hungarológiai intézményrendszert épített ki.

Az 1916. év történéseit követve a magyar tanszék létrejöttének körülményeit kutattam a berlini porosz állami levéltárban (*Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*), hogy részleteiben is feltárjam azokat az összefüggéseket és folyamatokat, melyek eredményeképpen sor kerülhetett e nagyjelentőségű kultúrpolitikai tetterre. Az iratanyagok között számos titkos és bizalmasan kezelendő jelzésű dokumentumra akadtam. Az eddig még nem kutatott iratok a tanszékalapítás körülményeinek pontosabb rekonstruálásához járulhatnak hozzá, valamint betekintést engednek a tanszék élére kinevezett professzor, Gragger személye körüli „nyomozásba” is.

A külföldön létesített első hungarológiai műhely létrejötte a magyar tudományosság németországi és egyben nyugat-európai megismertetése szempontjából igen nagy jelentőségű esemény volt. A 29 éves budapesti főiskolai tanár, Gragger Róbert abban a kedvező történelmi és lélektani pillanatban érkezett Berlinbe, hogy az egyetemen a magyar irodalom magántanára legyen, amikor a németek és a magyarok a fegyverbarátság révén közel kerültek egymáshoz.

Gragger 1910 októberétől Berlinben töltött egy tanévet, melynek során Erich Schmidt irodalomtörténész és Gustav Roethe germanista, filológus professzorok tanítványaként jelentős ismereteket kötött az egyetemi tudós körökben. Az ekkor kialakított kapcsolatainak köszönhetően, amikor 1915 végén azt tervezte, hogy Berlinben magántanári képesítést szerez, meghívást kapott, hogy az egyetemen magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti előadásokat tartson német nyelven.

Időközben azonban a politikai hangulattal összefüggésben a német tudós körök továbbgondolták Graggerral kapcsolatos terveiket, és felmerült **egy magyar tanszék felállításának** a gondolata. Az erre vonatkozó javaslat két berlini professzor, Johannes Bolte etnográfus, irodalomtörténész és Max Roediger germanista nevéhez

köthető. Bolte állandó munkakapcsolatban állt Graggerral, Roediger pedig, noha személyes ismeretség nem volt közöttük, Bolte és tudóstársai véleménye alapján tartotta megfelelő jelöltnek a létrehozandó tanszék élén.

Roediger 1916. január 2-án kelt levelében¹ az egyetem rektorához, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorffhoz fordult, hogy megnyerje az ügynek. Levelében kifejti, hogy most, amikor a németek és a magyarok politikailag közel kerültek egymáshoz, csak fokozódott az érdeklődés a magyar nyelv és kultúra iránt. Egy önálló tanszék létrehozását igen jó néven vennék a magyarok, sőt Jankovich kultuszminiszter úr is kinyilvánította ezzel kapcsolatos véleményét, miszerint egy német kezdeményezésű magyar tanszék felállítása szép gesztus volna a porosz kormány részéről a hű szövetséges felé. A magyar kormány álláspontjáról beszámolva a kormány jelöltjeként mutatja be Graggert, a német származású, de magyar anyanyelvű, a magyar–német irodalmi kapcsolatok vizsgálatával foglalkozó professzort.

Roediger és az említett Roethe professzor a kari tanács tagjai is voltak, az egyetemi ügyekbe beleszólási joggal rendelkeztek, így az általuk tett javaslat nagy súllyal esett a latba. A rektor a levélben foglaltakat érdemesnek tartotta arra, hogy felsőbb szinten is foglalkozzanak vele, ezért felterjesztette August von Trott zu Solz kultuszminiszternek. Január 4-én levélben tájékoztatta a minisztert a javaslatról², megjegyezve, hogy a kérdésben, amely mögött államérdek is húzódik, személy szerint nem tud döntést hozni, mert ez már kívül esik a rektori feladatkörökön, ezért továbbítja a fent említett Roediger-levelt – ezzel kultuszminisztériumi hatáskörbe emelve az ügyről való véleményalkotást és döntést.

Von Trott zu Solz kultuszminiszter felkarolta az ügyet, és a támogatók tábora is egyre bővült: a szándék politikusi körökben is azonnal pozitív fogadtatásra talált.

1916. március 10-én a porosz képviselőházban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (*Ministerium der geistlichen und Unterrichtsangelegenheiten*) 1916. évi költségvetési tervezete megvitatásának 2. ülészakán Aronsohn és képviselőtársai (negyven képviselői aláírással) beterjesztették a berlini egyetemen felállítandó **magyar nyelv és történelem tanszék**re vonatkozó indítványukat³.

A benyújtott indítvány a minisztériumi akták tanúsága szerint kedvező visszhangra lelt: a *Deutsche Tageszeitung* 1916. március 12-én közzétett (a minisztériumban 13-án iktatott) örvendező cikkében⁴ további képviselők, tanácsosok és professzorok álltak aláírásukkal (huszonkét aláírás) az ügy mellé. A fegyverbarátságára és szövetségi hűsége hivatkozva magától értetődőnek tartják, hogy az ille-

¹ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/16-20

² Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/8

³ GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/1

⁴ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/24

tő tanszék létrejöttön. Mint kifejtik, az a furcsa helyzet állt elő, hogy míg a berlini egyetemen lehetőség van az európai nyelvek sokasága mellett arab, tatár, kínai, sőt akár dél-amerikai nyelvek és népek tanulmányozására is, addig a hű szövetséges nyelve és történelme csak most juthat el a német diáksághoz. Élénk érdeklődés irányul Magyarországra, arra az országra, amelynek népéről oly keveset tudott eddig a németiség. A tanszék létrehozása tiszteletbeli kötelesség és egyben a köszönet megnyilvánulása.

A parlamenti vitára március 14-én került sor a képviselők hozzászólásával.⁵ Az élénk hangulatú ülésen - gyakori bravózás közepette - több képviselő felszólalása mellett került sor von Trott zu Solz kultuszminiszter beszédére, melyben melegen támogatta a magyar tanszék felállításának ügyét. Míg néhány képviselő a **magyar nyelv és történelem** tanszék létrehozását javasolta, (előfordult a tanszék nevére tett javaslatok között az **irodalom és jogtudomány** is) a kultuszminiszter a **magyar nyelv és irodalomtudomány** oktatásának támogatását szorgalmazta. A parlamenti vita három nap múlva, március 17-én folytatódott dr. Graf v. Schwerin-Löwitz elnökletével. A képviselők arról szavaztak, hogy az Aronson és képviselőtársai nevével fémjelzett javaslatot a Kultuszminisztérium Oktatási Bizottságához továbbítják⁶.

Döntéshozatalra a tanszék ügyében március 20-án került sor a porosz képviselőházban⁷, miután az Oktatási Bizottság egyhangúlag jóváhagyta a magyar tanszék létrehozására tett javaslatot. A képviselők ezt követően a **magyar nyelv és történelem tanszék** felállítására tett javaslatot ellenszavazat nélkül elfogadták.

Március 19-én a Külügyminisztérium (*Königliches Ministerium der auswärtigen Angelegenheiten*) leiratban tájékoztatta az Osztrák–Magyar Követséget (*K. u. K. Österreichisch-Ungarische Botschaft*) arról⁸, hogy a magyar kormány nagy szimpátiával vette tudomásul a berlini magyar nyelv és történelem tanszék felállításának javaslatát, és keresik a legmegfelelőbb személyt a tanszék vezetésére. Az irat azért is érdekes, mert tudomást szerezhetünk belőle arról, hogy találgatások kezdődtek a tanszék élére kinevezendő professzor személyére vonatkozólag. Megemlíti ugyanis, hogy újságcikkekben egy frankfurti professzor meghívásáról keringő hírek is napvilágot láttak.

A leirat másolatát március 29-én további információkat kérve átküldték a kultuszminiszternek. Von Trott zu Solz április 10-én kelt válaszában⁹ cáfolta a híreket

⁵ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/28-30

⁶ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/32

⁷ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/37

⁸ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/33

⁹ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/34 – Ebben a dokumentumban van először írásbeli nyoma annak, hogy a kultuszminiszter a tanszék nevét a képviselőházban elfogadott *magyar nyelv és történelem* helyett a *Magyar nyelv és irodalomtörténeti tanszék*re fogja módosítani.

a frankfurti professzorról, ellenben Dr. Gragger professzor, budapesti pedagógiumi tanár megpályázta az állást. Egyben arra kérte a külügyminisztert, hogy próbáljon közelebbi információkat szerezni Gragger személyéről és munkásságáról.

Ezek után sürgössé vált az információszerzés Graggerről. Kutatásom legizgalmasabb része az volt, amikor a Gragger utáni „nyomozás” eddig még feldolgozatlan anyagát áttekintettem. Az iratok többsége „titkos”, „bizalmas”, illetve „szigorúan bizalmas” jelzéssel van ellátva. Ezek közül mutatok be néhányat a továbbiak során.

A levéltári anyagok tanúsága szerint a Külügyminisztérium április 14-én levelet küldött Bécsbe a Császári Német Követségnek (*Kaiserlich Deutsche Botschaft*)¹⁰ azzal a megbízatással, hogy Graggerről információkat szerezzen. A bécsi német nagykövet, Leonhard von Tschirschky und Bögendorff a budapesti német főkonzulátushoz (*Kaiserlich Deutsches Generalkonsulat*) fordult, majd értesüléseit június 16-i keltezéssel továbbította Theobald von Bethmann Hollweg birodalmi kancellárnak. A levélben ismerteti Gragger születési adatait, vallását, külföldi és magyarországi tanulmányait, eljutva 1912 szeptemberéig, amióta a jelen időig professzori állást tölt be a budapesti Állami Pedagógiumban. Kiemeli tudományos tevékenységét a német-magyar filológia területén, említést tesz külföldi publikációiról, és négy nyelvben való (magyar, német, francia, angol) jártasságáról. Szorgalmas, jó képességű fiatal tudósnek tartják, aki általános elismertségnek örvend, jó kapcsolatokkal rendelkezik, politikával nem foglalkozik, és a magyar kultuszminisztérium engedélyével a berlini egyetemen magyar nyelvi és irodalmi előadásokat tart.

Tschirschky további információkat is kapott a budapesti német főkonzulátustól. A július 17-én kelt levélben Graf Fürstenberg a magyar kultuszminiszterre hivatkozik, akitől tájékoztatást kért Graggerrel kapcsolatban. A következő adatok birtokába jutott: Gragger felettesei legnagyobb elismerésével dolgozik négy éve pedagógiumi tanárként, kitűnve szorgalmával, ügybuzgalmával. Tudományos jártasságra már Eöt-vös-kollégistaként szert tett, ismereteit komoly tudományos kutatásokban mélyítette el. Tudományos kutatásainak fő vonalát a német-magyar irodalmi kölcsönhatások vizsgálata képezi. Az utóbbi időben e területen belül forráskutatással foglalkozik, s itt nemcsak rendkívüli alaposságával tűnik ki, hanem kutatásainak újszerűségével is.

A bécsi német nagykövet június 20-án ezt a levelet is továbbította a kancellárnak. Az értesüléseket egybegyűjtve, a berlini külügyminisztérium július 26-án átküldte az anyagot a kultuszminiszternek. Az iratokhoz pár nap múlva, augusztus 2-án¹¹ *Feljegyzés* címen további információkat csatoltak, a testőrség postafelügyelő szolgálata ugyanis olyan leveleket talált, amelyek az újonnan létesített magyar tanszékekkel, illetve Dr. Gragger személyével, a tanszék vezetői posztjának váromá-

¹⁰ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/44-45

¹¹ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/46-47

nyosával kapcsolatosak, tehát érdeklődésre tarthatnak számot, ezért a kihelyezett hadisajtó-iroda a levelek alapján feljegyzéseket készített.

Az egyik feljegyzés *Déri* [Gyula, Leidenfrost], magyar laptudósító egyik 1916 áprilisában írt (pontos dátum és címzett nélkül említett) levelére hivatkozik, melyben *Déri Lutz Korodit*¹² támadja, aki hatalmas károkat okozott a magyarságnak. Hangot ad véleményének, miszerint itt az ideje, hogy ez ellenében is történjen már valami, annál is inkább, mivel a németeknél Magyarországnak jelenleg konjunktúrája van. Ezt kell most kihasználni. A kormánynak akár milliókat is áldoznia kellene arra, hogy megfelelő propagandát fejtsen ki Németországban. A továbbiakban a feljegyzés kitér arra is, hogy *Dérinek* az ez irányú ösztönző tevékenységéért *Drasche*¹³, a miniszterelnökség sajtóirodájának vezetője köszönetét fejezte ki.

A másik feljegyzés *Gragger* két levelét említi, amelyből kimásolták a fontosnak tartott részeket. Az egyik levelet június 25-én írta egy meg nem nevezett „budapesti barátjának”. A levélből kiragadott mondattal („*Die guten Germanen nehmen mit genügend offenem Kopfe die magyarische Belehrung auf; wer weiß, wie lange.*”) *Gragger* arra utal, hogy a németek jelenleg érdeklődéssel tekintenek Magyarországra, nyitottak e téren, - ki tudja meddig: vagyis ugyanazt a gondolatot fogalmazza meg, amit *Déri*, miszerint most kell kihasználni a kedvező helyzetet. A megfogalmazásban leginkább a „jó germánok” válthatott ki némi nemtetszést, de ennek megítélése felfogás vagy éppen hangulat kérdése, hiszen ezt akár kissé gúnyos, akár baráti, atyafiaskodó, kedveskedő megnevezésként is lehet értékelni, és valószínűleg ez utóbbi felfogás érvényesült.

A másik levelet *Gragger Alexander Knob*¹⁴ miniszteri fogalmazónak írta július 4-én. Tegező formát használva ír arról, hogy az előadások, viták, a társadalmi élet mennyire lekötik minden idejét, majd megjegyzi: „*Die Deutschen rühren sich hie und da in der Sache der heimischen Deutschen, und dann muß man zwischen sie schlagen.*” A társasági beszélgetések során valószínűleg többször is tapasztalhatta, hogy a németek élénken érdeklődnek a hazai németség viszonyai iránt. Esetenként azonban bele is akarnak szólni az ügyeikbe, ilyenkor aztán közójük kell csapni – írja a levélben. *Gragger* azzal a véleményével, hogy a hazai németség ügyét belügynek

¹² Lutz Korodi az erdélyi német nemzetiségi mozgalom egyik vezető egyénisége. Tervei értelmében a nemzeti öntudatra ébredés küszöbén álló magyarországi németséget a szászok vezetésével kell egységes mozgalomba szervezni, és ennek a mozgalomnak a nagynémet eszme jegyében a birodalmi németség hasonló áramlataival kell együttműködni.

¹³ *Drasche-Lázár Alfréd* az önálló magyar külügyminisztérium megszervezője, a trianoni békeszerződés egyik aláírója; 1913-tól a Miniszterelnökség elnöki osztályának, 1914-től pedig a sajtóirodának is vezetője.

¹⁴ *Knob Sándor* országgyűlési képviselő (Nemzeti Egység Pártja), GyOSz titkára, 1916-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fogalmazói karának tagja.

tekinti, és elutasítja az esetleges beavatkozási szándékot, nem válthatott ki ellenszenvet, legfeljebb a karakán megfogalmazást tarthatták figyelemre méltónak.

Feltételezem, hogy minden baráti megnyilvánulás ellenére erősen működhetett a cenzúra, de egyéb „terhelő” megnyilatkozást nem találtak, semmi olyant, ami akadályt gördíthetett volna a tanszék létrehozása vagy Gragger kinevezése elé, mert az befolyásolhatta volna az eseményeket, és bizonyára nyoma is lenne a levéltári iratok között. Miután a kultuszminister a „*bizalmasan*” kezelendő anyagokat összevetette a Graggerről begyűjtött egyéb információkkal, a róla kialakult rendkívül pozitív képpel, azonnal zöld utat kapott kinevezése.

1916. augusztus 12-én Gragger aláírt egy megállapodást¹⁵, aminek Becker és Robert Gragger aláírással ellátott gépelt másolatát őrzik a kultuszminisztériumi akták. Itt már egyértelműen látszik, hogy a tanszék nevét Gragger személyére és szakterületére való tekintettel *Magyar nyelv és irodalomtörténeti tanszék*re módosították. A megállapodás öt pontot tartalmaz: kimondja többek között, hogy Graggert 1916. október 1-jétől rendkívüli professzorrá nevezik ki, s a tanszéki teendők mellett ellátja a lektori feladatokat is, mindezt magyar állampolgársága megtartásával. Fizetését évi 5400 márkában állapítják meg, ezenkívül lakbértámogatásban is részesül.

A rendkívüli professzori kinevezést a kultuszminister pár nappal később, augusztus 18-án írta alá, a megállapodásban rögzítetteknek megfelelően¹⁶.

Gragger az augusztus 12-i megállapodás aláírása után már a berlini szemeszterkezésre készült. Augusztus 14-én levelet írt az egyetem rektorának¹⁷, melyben az egész magyar tudományosság nevében köszönetét fejezi ki a magyar tanszék létrehozásának ügyében kifejtett hathatós támogatásáért. Egyben emlékezteti a rektort arra, hogy szó van a tanszék mellett egy *magyar szeminárium* létrehozásáról is, a tanszék munkájának kiegészítéseképpen. Annak érdekében, hogy a munka októberben a szemináriumban is megkezdődhessen, Gragger felajánlja, hogy a szemináriumi könyvtárt megalapítandó, kész arra, hogy saját mintegy tízezer kötetes könyvtárát felajánlja.

Gragger a szemeszter indulásakor még nem volt Berlinben, csak október 14-én érkezett meg, ahogy azt még aznap írt levelében a rektornak jelezte¹⁸, a Budapestről Berlinbe való költözés rendkívüli nehézségeire hivatkozva. A munka tehát október közepén indulhatott meg. Gragger előadásokat tartott, vezette a szemináriumokat, a nyelvtanfolyamokat, s megkezdte újonnan alapított tanszékének kiépítését.

¹⁵ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/49

¹⁶ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/52

¹⁷ Vö.: Universitäts-Registatur Littr. G. No. 95 Vol. 178/I-II./4-5

¹⁸ Vö.: Universitäts-Registatur Littr. G. No. 95 Vol. 178/I-II./8

A hungarológiai központ a porosz és magyar kultúrpolitika támogatásának, a kedvező személyi feltételeknek és politikai légkörnek köszönhetően rohamos fejlődésnek indult. A Berlieni Magyar Tudományos Intézet, az intézeti könyvtár, a Berlieni Magyar Intézet Barátainak Egyesülete, az első hungarológiai periodika, az *Ungarische Jahrbücher* és a Collegium Hungaricum – megannyi mérföldkő az intézményrendszer kialakításának történetében. Mindez az alatt a tíz esztendő alatt, amit Gragger Róbert – fiatalon bekövetkezett haláláig – a berlieni egyetemen töltött.

Brandt, Györgyi

Classified documents from the Berlin Prussian State Archives.

About the circumstances of the founding of the first department of hungarology

In 1916 the Berlin Hungarian Department was founded (this is the first and still operating foreign Hungarian Department of this type). I researched in the Berlin Prussian State Archives into what the circumstances were for the founding in this year, and I tried to reveal what was the context and what were the processes that brought about this event of great cultural significance. Among the files were a number of classified and confidential documents. These previously undiscovered documents contribute much to the reconstruction of the exact circumstances of the founding of the Department, as well as providing insight into the search for information about Gragger Róbert, who was appointed Professor and Head of the Department. Therefore, I would like to acquaint my Hungarian as a Foreign Language teaching colleagues with the results of my research.